

“ASOS VA QO‘SHIMCHALAR” ASOS VA QO‘SHIMCHALAR: O‘ZBEK TILIDA SO‘Z TARKIBINING MORFEMIK TUZILISHI

Abduraxmonova Pokiza Abdumalik qizi

*O‘zbekiston respublikasi Oliy ta’lim fan va innovatsiyalar
vazirligi huzuridagi kasbiy ta’lim agentligi Toshkent viloyati
kasbiy ta’lim boshqarmasi Ohangaron tumani 1-son texnikumi
Ona tili fani o‘qituvchisi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi so‘zlarning morfemik tarkibi, asos va qo‘shimchalarning grammatik hamda leksik-semantik xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. So‘z tarkibining asosiy qismlari bo‘lgan o‘zak, asos va qo‘shimcha tushunchalarining o‘zaro munosabati yoritiladi. Shuningdek, qo‘shimchalarning so‘z yasash va grammatik shakl hosil qilishdagi vazifalari, ularning so‘z ma’nosiga ta’siri hamda so‘z tarkibini morfemik jihatdan tahlil qilish usullari misollar asosida ko‘rsatib beriladi. Maqolada asos va qo‘shimchalarni o‘rgatishning ta’limiy ahamiyati ham ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, morfemika, morfema, asos, o‘zak, qo‘shimcha, so‘z yasovchi qo‘shimcha, shakl yasovchi qo‘shimcha, grammatik shakl, morfemik tahlil.

Kirish

Til insonlar o‘rtasidagi aloqa va tafakkurni ifodalashning eng muhim vositalaridan biridir. Har bir tilning o‘ziga xos grammatik qurilishi, so‘z boyligi va so‘z yasash tizimi mavjud. O‘zbek tili agglutinativ tillar guruhiga mansub bo‘lib, unda grammatik ma’nolar ko‘pincha asosga turli qo‘shimchalarning ketma-ket qo‘shilishi orqali ifodalanadi. Shu sababli o‘zbek tilida so‘zning tarkibiy tuzilishini o‘rganish, xususan, asos va qo‘shimchalarning vazifasini aniqlash muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. So‘zning tarkibini o‘rganadigan tilshunoslik bo‘limi morfemika deb yuritiladi. Morfemika so‘z tarkibidagi ma’noli qismlarni, ularning vazifasi va o‘zaro munosabatini o‘rganadi. Morfemik tahlil orqali so‘zning qanday qismlardan tashkil topgani, qaysi qism asosiy ma’noni ifodalashi va qaysi qismlar qo‘shimcha ma’no yoki grammatik ma’no berishi aniqlanadi. O‘zbek tilini o‘qitishda asos va qo‘shimchalar mavzusining o‘rni alohida. Mazkur mavzuni puxta o‘zlashtirish o‘quvchilarning so‘z tarkibini anglash, so‘z yasash imkoniyatlarini tushunish, imlo qoidalarini to‘g‘ri qo‘llash hamda grammatik tahlil ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Asosiy qism

1. Soʻzning morfemik tarkibi

Soʻz maʼnoli qismlardan tashkil topadi. Bunday qismlar umumiy holda morfemalar deb ataladi. Morfema soʻz tarkibidagi eng kichik maʼnoli birlik boʻlib, u mustaqil yoki yordamchi vazifada kelishi mumkin.

Masalan, ishchilarimiz soʻzini quyidagicha tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

ish + chi + lar + imiz

Bu yerda:

- **-ish** -asos;
- **-chi** - yangi soʻz hosil qiluvchi qoʻshimcha;
- **-lar** - koʻplik maʼnosini bildiruvchi shakl yasovchi qoʻshimcha;
- **-imiz** - egalik maʼnosini bildiruvchi qoʻshimcha.

Demak, bitta soʻz tarkibida bir nechta morfema qatnashishi va ularning har biri maʼlum grammatik yoki leksik vazifani bajarishi mumkin.

2. Oʻzak va asos tushunchalari

Tilshunoslikda oʻzak va asos tushunchalari bir-biriga yaqin boʻlsa-da, ular aynan bir xil hodisa emas. Oʻzak - soʻzning asosiy lugʻaviy maʼnosini bildiruvchi, boshqa maʼnoli qismlarga ajralmaydigan qismidir. Masalan, gulchi soʻzidagi gul, ishchi soʻzidagi ish, suvli soʻzidagi suv oʻzak hisoblanadi. Asos esa soʻzga qoʻshimcha qoʻshilishi uchun tayanch boʻladigan qismidir. Ayrim hollarda oʻzak va asos bir-biriga teng keladi:

- gul + lar → **gullar**
- kitob + lar → **kitoblar**
- bola + lar → **bolalar**

Biroq yasama soʻzlarda asos tarkibida oʻzak va soʻz yasovchi qoʻshimcha mavjud boʻlishi mumkin:

ish + chi + lar

Bu yerda **ishchi** soʻzi keyingi qoʻshimcha uchun asos vazifasini bajaradi. Shuning uchun soʻz tarkibini tahlil qilishda oʻzak, asos va qoʻshimcha tushunchalarini farqlash muhimdir.

3. Qoʻshimchalarning oʻzbek tilidagi oʻrni

Oʻzbek tilining agglutinatив xususiyati qoʻshimchalarning soʻz tarkibidagi faol qoʻllanishida namoyon boʻladi. Oʻzbek tilida qoʻshimchalar, odatda, asosdan keyin qoʻshiladi va maʼlum bir grammatik yoki leksik maʼnoni ifodalaydi.

Masalan:

kitob + lar + im + dan

Bu shaklda:

- **kitob** — asos;
- **-lar** — koʻplik;

- **-im** — egalik;
- **-dan** — chiqish kelishigi ma'nosini bildiradi.

Ushbu misol o'zbek tilida qo'shimchalarning ketma-ket qo'shilishi natijasida so'zning grammatik ma'nosi bosqichma-bosqich shakllanishini ko'rsatadi.

4. So'z yasovchi qo'shimchalar

So'z yasovchi qo'shimchalar asosga qo'shib, yangi lug'aviy birlik hosil qiladi. Bunday qo'shimcha qo'shilganda so'zning ma'nosi o'zgaradi yoki yangi tushuncha yuzaga keladi.

Masalan:

- ✓ **ish + chi → ishchi**
- ✓ **do'st + lik → do'stlik**
- ✓ **gul + zor → gulzor**
- ✓ **suv + li → suvli**
- ✓ **bilim + don → bilimdon**
- ✓ **meva + kor → mevakor**

Bu misollarda qo'shimchalar yangi leksik ma'no hosil qilgan. So'z yasovchi qo'shimchalarning mahsuldorligi ham til taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega. Jamiyatda yangi tushunchalar va kasblar paydo bo'lishi natijasida tilning so'z yasash imkoniyatlari kengayib boradi. Shu jihatdan so'z yasovchi qo'shimchalar til lug'at tarkibining boyishida muhim vosita hisoblanadi.

5. Shakl yasovchi qo'shimchalar

Shakl yasovchi qo'shimchalar yangi lug'aviy birlik hosil qilmaydi, balki mavjud so'zning grammatik shaklini o'zgartiradi.

Masalan:

- ✓ **kitob → kitoblar**
- ✓ **bola → bolani**
- ✓ **maktab → maktabga**
- ✓ **uy → uyda**
- ✓ **daftar → daftarim**

Bu so'zlarning asosiy lug'aviy ma'nosi saqlanadi. Qo'shimcha esa so'zning son, egalik, kelishik kabi grammatik xususiyatlarini ifodalashga xizmat qiladi. Shakl yasovchi qo'shimchalar gapdagi so'zlarning o'zaro grammatik munosabatini ta'minlashda ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, kelishik qo'shimchalari otning gapdagi boshqa so'zlar bilan munosabatini ko'rsatadi.

6. Asos va qo'shimchalarning ma'no hosil qilishdagi ahamiyati

So'z ma'nosining shakllanishida asos va qo'shimchalarning o'zaro munosabati katta ahamiyatga ega. Asos odatda so'zning umumiy lug'aviy mazmunini saqlab qoladi, qo'shimcha esa unga qo'shimcha ma'no yuklaydi.

Masalan:

kitob* → *kitobxon* → *kitobxonlik

Birinchi bosqichda *kitob* asos bo'lsa, unga **-xon** qo'shimchasi qo'shilib *kitobxon* so'zi hosil bo'ladi. Keyingi bosqichda *kitobxon* so'ziga **-lik** qo'shilib, *kitobxonlik* so'zi yuzaga keladi. Bu jarayon so'z yasallishining bosqichma-bosqich amalga oshirishini ko'rsatadi.

7. Morfemik tahlilning amaliy ahamiyati

So'zlarni morfemik jihatdan tahlil qilish o'quvchilarning til hodisalarini ongli ravishda tushunishiga yordam beradi. Bunday tahlil jarayonida quyidagi ketma-ketlikdan foydalanish mumkin:

1. So'zning umumiy ma'nosini aniqlash.
2. So'zning asosini topish.
3. Asosga qo'shilgan qo'shimchalarni aniqlash.
4. Har bir qo'shimchaning vazifasini belgilash.
5. Qo'shimchaning so'z yasovchi yoki shakl yasovchi ekanini aniqlash.
6. Hosil bo'lgan so'z yoki grammatik shaklning ma'nosini izohlash.

Masalan:

Hunarmandlarimizdan

hunar* + *mand* + *lar* + *imiz* + *dan

- ***hunar*** — o'zak;
- ***-mand*** — so'z yasovchi qo'shimcha;
- ***-lar*** — ko'plik shakli;
- ***-imiz*** — egalik shakli;
- ***-dan*** — chiqish kelishigi shakli.

Bunday tahlil o'quvchiga so'zning ichki tuzilishini izchil anglash imkonini beradi.

8. Asos va qo'shimchalarni o'rgatishning metodik ahamiyati

Ta'lim jarayonida asos va qo'shimchalarni o'rgatishda nazariy ma'lumotlarni amaliy mashqlar bilan uyg'unlashtirish samarali natija beradi. O'quvchilarga faqat ta'riflarni yodlatish o'rniga so'zlarni tarkibiy qismlarga ajratish, yangi so'zlar yasash, qo'shimchalarni almashtirish va ularning ma'no o'zgarishiga ta'sirini kuzatish kabi topshiriqlar berish maqsadga muvofiq.

Masalan, **-chi**, **-lik**, **-li**, **-siz**, **-kor** kabi qo'shimchalar yordamida yangi so'zlar hosil qilish topshirig'i o'quvchilarning so'z yasash ko'nikmasini rivojlantiradi.

ish* → *ishchi* → *ishchilik

suv* → *suvli* → *suvsiz

do'st* → *do'stlik

Bunday mashqlar orqali o'quvchilar qo'shimchalarning faqat shakliy emas, balki semantik vazifasini ham tushunib boradilar. Shuningdek, interfaol metodlardan foydalanish mavzuni o'zlashtirishni yanada samarali tashkil etishga yordam beradi.

“So‘zni tarkibga ajrat”, “Qo‘shimchani top”, “Yangi so‘z yasang”, “Morfemik zanjir” kabi mashqlar o‘quvchilarning mustaqil fikrlash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Xulosa

O‘zbek tilida so‘z tarkibini o‘rganish tilning morfemik va grammatik qurilishini chuqur anglash imkonini beradi. Asos so‘zning mazmuniy negizini tashkil etsa, qo‘shimchalar unga yangi leksik yoki grammatik ma’no yuklaydi. Ayniqsa, o‘zbek tilining agglutinatив xususiyati sababli qo‘shimchalarning so‘z tarkibidagi o‘rni va vazifasi nihoyatda muhimdir. So‘z yasovchi qo‘shimchalar tilning lug‘at tarkibini boyitib, yangi so‘zlarning yuzaga kelishiga xizmat qiladi. Shakl yasovchi qo‘shimchalar esa so‘zlarning grammatik shakllarini hosil qilib, ularning gapdagi sintaktik munosabatini ta’minlaydi. Asos va qo‘shimchalarni to‘g‘ri farqlash hamda morfemik tahlil qilish o‘quvchilarning grammatik savodxonligini oshirish, so‘z boyligini kengaytirish, imlo ko‘nikmalarini mustahkamlash va nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Shu bois mazkur mavzuni o‘qitishda nazariy bilimlarni amaliy topshiriqlar, tahliliy mashqlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hojiyev A. O‘zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so‘z yasalishi masalalari. – Toshkent.
2. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya.
3. Abdurahmonov H., Shukurov Sh. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.
5. O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Fan nashriyoti.
6. Ona tili fanidan umumiy o‘rta ta’lim uchun darsliklar. – Toshkent.